

ALALIYALI BOLALARDA FAZOVIIY MUNOSABATLARNI IDROK ETISH, TUSHUNISH VA OG‘ZAKI NUTQDA AKS ETTIRISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING TIZIMLI-KORREKSION METODIKASI

СИСТЕМАТИКО-КОРРЕКТИВНАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ВОСПРИЯТИЯ, ПОНИМАНИЯ И УСТНОГО ОТРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ У ДЕТЕЙ С АЛАЛИЕЙ

SYSTEMATIC-CORRECTIONAL METHODOLOGY FOR FORMING SKILLS OF PERCEPTION, UNDERSTANDING AND ORAL SPEECH REFLECTION OF SPATIAL RELATIONSHIPS IN CHILDREN WITH ALALIA

Abdullayeva Sevara Nuriddin qizi
p.f.f.d. (PhD), TDMPU

Annotatsiya Ushbu ilmiy maqolada bosh miya qobig‘ining nutqiy zonalarining organik shikastlanishi natijasida yuzaga keladigan tizimli nutq nuqsoni – alaliya (xususan, motor va sensor alaliya) tashxisiga ega bo‘lgan maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda fazoviy tasavvurlar va ularning nutqdagi in‘ikosini shakllantirish muammolari tahlil qilinadi. Maqolada fazoviy gnozis va nutq ontogenezi o‘rtasidagi bog‘liqlik neyropsixologik nuqtai nazardan ochib berilgan. Alaliyali bolalarda fazoviy munosabatlarni idrok etish, ularning semantikasini tushunish va ushbu munosabatlarni og‘zaki nutqda (grammatik ko‘makchilar va kelshiklar yordamida) aks ettirishning bosqichma-bosqich korreksion-pedagogik metodikasi ishlab chiqilgan va taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: motor alaliya, sensor alaliya, fazoviy tasavvurlar, fazoviy gnozis, nutqiy ontogenez, kvazi-fazoviy munosabatlar, ko‘makchilar, o‘rin-payt munosabatlari, neyropsixologik korreksiya.

Аннотация. В данной научной статье анализируются проблемы пространственных представлений и формирования их отражения в речи у детей дошкольного и младшего школьного возраста с диагнозом системного дефекта речи — алалии (в частности, моторной и сенсорной алалии), возникающего в результате органического повреждения речевых зон коры головного мозга. В статье раскрывается взаимосвязь между пространственным гнозисом и онтогенезом речи с нейropsихологической точки зрения. Разработана и предложена поэтапная коррекционно-педагогическая методика восприятия пространственных отношений у детей с алалией, понимания их семантики и отражения этих отношений в устной речи (с использованием грамматических вспомогательных глаголов и коллокаций).

Ключевые слова: моторная алалия, сенсорная алалия, пространственные представления, пространственный гнозис, онтогенез речи, квазипространственные отношения, вспомогательные глаголы, пространственно-временные отношения, нейропсихологическая коррекция.

Abstract This scientific article analyzes the problems of spatial representations and the formation of their reflection in speech in preschool and younger school-age children with a diagnosis of a systemic speech defect - alalia (in particular, motor and sensory alalia), which occurs as a result of organic damage to the speech zones of the cerebral cortex. The article reveals the relationship between spatial gnosis and speech ontogenesis from a neuropsychological point of view. A step-by-step correctional and pedagogical methodology for the perception of spatial relations in children with alalia, understanding their semantics, and reflecting these relations in oral speech (using grammatical auxiliaries and collocations) has been developed and proposed.

Keywords: motor alalia, sensory alalia, spatial representations, spatial gnosis, speech ontogenesis, quasi-spatial relations, auxiliaries, place-time relations, neuropsychological correction.

Kirish Insonning atrof-muhit bilan o'zaro aloqasi va ijtimoiy moslashuvda fazoviy tasavvurlar hamda ularni nutqda to'g'ri ifodalash qobiliyati fundamental ahamiyatga ega. Fazoni idrok etish nafaqat sensor sohani (ko'rish, eshitish, taktil va vestibulyar analizatorlar integratsiyasini), balki murakkab intellektual va nutqiy faoliyatni ham o'z ichiga oladi. Bolaning umumiy rivojlanishida fazoviy koordinatalar tizimining shakllanishi uning kognitiv faoliyati va tafakkurining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Nutq faoliyatining tizimli rivojlanmasligi (alaliya) bilan og'rikan bolalarda fazoviy tasavvurlarning shakllanishi o'ziga xos patologik xususiyatlarga ega. Alaliya – bu til tizimining markaziy xarakterdagi og'ir buzilishi bo'lib, u bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ining nutq zonalarining (Broka va Vernike sohalari) nutq ontogenezigacha bo'lgan davrda shikastlanishi natijasida kelib chiqadi.

Bunday bolalarda nafaqat nutqning tovush-talaffuz, leksik-grammatik va sintaktik tomonlari shakllanmaydi, balki nutqiy-kognitiv integratsiya, jumladan, fazoviy munosabatlarni anglash va ularni til vositalari orqali ifodalash mexanizmlari ham chuqur zararlanadi.

Maktabgacha yoshdagi alaliyali bolalarda fazoviy tasavvurlarning rivojlanmay qolishi kelajakda ularning maktab ta'limini o'zlashtirishida jiddiy muammolarga (disgrafiya, disleksiya, diskalkuliya) olib keladi. Shuning uchun ham ushbu kontingent bilan fazoviy tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha tizimli logopedik ishlarni tashkil etish dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Mavzuning o'rganilish darajasi Neyropsixologiya va logopediya sohalarida fazoviy munosabatlar va nutq tizimining o'zaro aloqasi uzoq yillardan beri tadqiq etib

kelinadi. Mashhur neyropsixolog A.R. Luriya o'z tadqiqotlarida fazoviy va "kvazi-fazoviy" (nutqiy-fazoviy) munosabatlarning buzilishi bosh miyaning parietal-temporal-okspital (TPO – temporo-parieto-occipital) zonalari disfunktsiyasi bilan bog'liqligini isbotlagan. Luriya ta'kidlashicha, ushbu zona barcha sensor tizimlardan keladigan signallarni sintez qiladi va ularni simvolik (til) darajaga ko'chiradi.

Logoped olimlar V.A. Kovshikov, B.M. Grinshpun, va N.S. Jukova motor alaliyali bolalarning nutqiy rivojlanish jarayonida grammatik tizimning shakllanishidagi qiyinchiliklarni tahlil qilganlar. Ularning fikricha, motor alaliyali bolalarda predloglar (o'zbek tilida ko'makchilar) va kelshik qo'shimchalarining tushib qolishi yoki noto'g'ri qo'llanilishi shunchaki mexanik xato emas, balki fazoviy idrokning kognitiv darajada shakllanmaganligining natijasidir.

O'zbekiston logopediya fani namoyandalari M.Ya. Ayupova, L.R. Mo'minova, va U.Y. Fayziyevlarning ilmiy ishlarida o'zbek tili bolalarda alaliya nuqsonini korreksiya qilishda morfologik va sintaktik strukturalarni shakllantirish masalalariga katta e'tibor qaratilgan. Biroq, aynan o'zbek tili grammatikasining o'ziga xosligini (ko'makchili qurilmalar va kelshik tizimini) inobatga olgan holda fazoviy tasavvurlarni korreksiya qilish metodikasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Alaliyali Bolalarda fazoviy idrok buzilishining neyropsixologik mexanizmlari

Alaliyali bolalarda fazoviy munosabatlarni idrok etish va ularni nutqda ifodalashdagi qiyinchiliklarni tushunish uchun bosh miyaning integrativ faoliyatini o'rganish lozim. Bosh miyadagi TPO (orqa assotsiativ) zonasi vizual munosabatlar, taktil hislar va eshitish koordinatalarini yagona fazoviy tarmoqqa birlashtiradi. Alaliyada ushbu sohalarining neyronlararo aloqalari funksional yoki organik jihatdan zaiflashgan bo'ladi. Natijada bolada quyidagi tizimli zanjir buziladi:

Buzilishlar quyidagi uchta darajada yaqqol namoyon bo'ladi:

1. Soma-gnostik daraja (O'z tana sxemasi): Bola o'z tanasining chap va o'ng qismlarini adashtiradi. Agar boladan o'ng qo'li bilan chap qulog'ini ushlash so'ralsa, u chuqur fazoviy dizorientatsiyaga uchraydi.
2. Optik-fazoviy daraja: obyektlarning o'zaro joylashuvini, ularning o'lchamini, uzoq-yaqinligini vizual baholash qiyinlashadi. Konstruktiv praksis (kubiklardan shakl yasash, rasmlarni qismlardan yig'ish) buziladi.
3. Verbal-fazoviy (Kvazi-fazoviy) daraja: Bu eng murakkab psixolingvistik daraja bo'lib, unda bola til vositalari orqali ifodalangan munosabatlarni tushunmaydi. Masalan: "Ruchkani daftarning tagiga qo'y va ruchkaning ustiga o'chirgichni qo'y" kabi murakkab ko'rsatmalarni bajarishda bola harakatlar ketma-ketligini va ob'ektlar joylashuvini butkul chalkashtirib yuboradi.

Tadqiqot metodologiyasi va tashxislash Alaliyali bolalarda fazoviy tasavvurlarning shakllanganlik darajasini aniqlash maqsadida maxsus diagnostika majmuasi ishlab chiqildi. Ushbu diagnostika uchta asosiy blokdan iborat:

1-blok: Tana sxemasini aniqlash testlari

- "O'ng-chap" testi: "O'ng qo'lingni ko'rsat", "Chap oyog'ingni ko'rsat".
- Xed namunalari (ko'zgusimon va o'zaro): "Chap qo'ling bilan o'ng ko'zingni yop".

2-blok: Predmetlararo munosabatlarni vizual idrok etish

- "Rasmda kim qayerda?" testi: Bolaga hayvonlar turli joylarda (daraxt ostida, uy ichida, tomdagi) tasvirlangan rasm ko'rsatiladi va savollar beriladi.
- "Kubiklar" testi (KOS testi modifikatsiyasi): Namuna asosida geometrik figuralarni fazoviy joylashtirish.

3-blok: Nutqiy-fazoviy munosabatlarni tushunish va faollashtirish

- Ko'rsatmalarni bajarish: "Qutining ichiga tugmani sol", "Qutining orqasiga qalamni qo'y".
- Ekspressiv nutq testi: Logoped buyumni joylashtiradi va so'raydi: "Qoshiq qayerda turibdi?" (Kutilayotgan javob: "Qoshiq stakanning ichida turibdi").

Korreksion-pedagogik tizim va uning bosqichlari

Alaliyali bolalarda fazoviy munosabatlarni idrok etish va ularni nutqda aks ettirish ko'nikmalarini shakllantirish ontogenetik ketma-ketlikka asoslangan holda 4 ta bosqichda amalga oshiriladi.

[1-Bosqich: Tana sxemasi] → [2-Bosqich: Atrof-muhit fazosi] → [3-Bosqich: Predmetlararo fazo] → [4-Bosqich: Nutqiy-fazoviy integratsiya]

I Bosqich: O'z Tana Sxemasini va Sensor Gnozisni Shakllantirish

Ushbu bosqichda barcha harakatlar bolaning shaxsiy tanasiga yo'naltiriladi. Chunki "chap", "o'ng", "tepa", "past" tushunchalari dastlab tana orqali his qilinishi kerak.

Taktil-sensor o'yinlar: Bolaning o'ng qo'liga yorqin, qizil rangli tasma yoki soat taqiladi. Bu "o'ng tomon" uchun vizual tayanch (koordinata boshi) vazifasini o'taydi.

"Oyna va men" mashg'uloti: Bola oyna qarshisida turib, o'z tana a'zolarini nomlaydi va ularning joylashishini tahlil qiladi (masalan: "Mening burnim o'rtada, peshonam burnimdan tepada, og'zim esa burnimdan pastda").

"Tana xaritasi" o'yini: Bolaga polga yotgan holda uning tana konturi chizib beriladi va u bilan birgalikda rasmga o'ng/chap qo'l va oyoqlar chizib chiqiladi.

II Bosqich: Tashqi Fazoni O'zlashtirish (Egosentrik koordinatalar)

Bola o'z tanasini markaz deb bilgan holda atrofidagi buyumlarni idrok etadi.

Mashq: "Men va mening atrofim"

Pedagog buyrug'i: "O'ng tomonga qara, u yerda nima bor?"

Bolaning harakati va javobi: O'ngga buriladi: "Koptok". (Bosqichma-bosqich nutqqa o'tkaziladi: "Mening o'ng tomonimda koptok turibdi").

"Robot" o'yini: Bola pedagogning ko'rsatmalari bo'yicha harakatlanadi: "Bir qadam oldinga, ikki qadam o'ngga, bir qadam orqaga jil".

III Bosqich: Ikki va Undan Ortiq Ob'ektlararo Fazoviy Munosabatlar

Ushbu bosqichda bolaning ishtirokisiz, mustaqil predmetlarning bir-biriga nisbatan joylashuvi o'rganiladi. Bu bosqichda vizual modellash va sxemalar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Vizual simvollar bilan ishlash (Piktogrammalar):

Har bir fazoviy tushuncha uchun maxsus grafik ramzlar joriy etiladi. Bu ramzlar bolaning vizual xotirasini faollashtiradi va og'zaki nutq uchun "ko'priq" vazifasini o'taydi.

Ko'makchi Kelshik	Grafik Simvol tasviri	Amaliy mashq
USTIDA / -da	Chiziq ustidagi doiracha	Kitob ustiga qalamni qo'yish
TAGIDA	Chiziq ostidagi doiracha	Stol tagiga o'yinchoqni yashirish
ICHIDA	Kvadrat ichidagi doiracha	Qutining ichiga koptokni solish
YONIDA	Yonma-yon turgan ikki shakl	Uychaning yoniga daraxt qo'yish

IV Bosqich: Nutqiy-fazoviy munosabatlarni og'zaki nutqda aks ettirish

Bu eng yuqori va murakkab korreksion bosqich bo'lib, unda idrok etilgan fazoviy munosabatlar grammatik jihatdan to'g'ri shakllantirilgan gapga aylantirilishi shart. O'zbek tili agglutinatив tuzilishga ega bo'lgani uchun, asosiy e'tibor kelshik qo'shimchalari va ko'makchilarga qaratiladi.

1. Kelshik qo'shimchalari ustida ishlash tizimi:

Kelishiklar ma'lum bir ketma-ketlikda o'rgatiladi:

O'rin-payt kelshigi (-da): Savol: Qayerda?

Korreksion o'yin: "Sehrlı quti". Buyumlar xonaning turli joylariga qo'yiladi. Bola ularni topib, aytishi kerak: "Koptok xonada", "Ayiqlı stulda".

Jo'nalish kelshigi (-ga): Savol: Qayerga?

Harakatli o'yin: "Yuk tashuvchi mashina". "Mashina yukni qayerga olib boryapti?" $\rightarrow$ "Mashina uyga boryapti".

Chiqish kelshigi (-dan): Savol: Qayerdan?

Mashq: "Qutichadan konfetni ol", "Daraxtdan olma tushdi".

2. Ko'makchilar bilan ishlash (Sintaktik qurilmalarni shakllantirish):

Ko'makchilar og'zaki nutqda faollashtirilayotganda, quyidagi 3 bosqichli mikrotexnologiya qo'llaniladi:

Ko'rsatish va Bajarish: Pedagog ko'rsatadi va aytadi: *"Mana mushukcha, u stulning tagida o'tiribdi. Sen ham mushukchani stulning tagiga qo'y".*

Tanlov asosida tushunish: Pedagog so'raydi: *"Mushukcha stulning ustidami yoki tagidami?"* (Alternativ savollar orqali bolani fikrlashga majbur qilish).

Mustaqil gap tuzish: *"Mushukcha qayerda?"* $\rightarrow$ *"Mushukcha stulning tagida".*

7. Ilmiy-Pedagogik Eksperiment va Natijalar Tahlili

Ushbu metodikaning samaradorligini tekshirish maqsadida logopedik korreksiya markazida motor alaliya tashxisiga ega bo'lgan 15 nafar (5-6 yoshli) bolalar ishtirokida eksperimental tadqiqot o'tkazildi.

Eksperiment 6 oy davomida haftasiga 3 marta olib borilgan tizimli mashg'ulotlarni o'z ichiga oldi. Korreksiyadan oldingi va keyingi ko'rsatkichlar tahlili quyidagicha natijalarni ko'rsatdi:

Baholash mezonlari (ko'rsatkichlar)	Korreksiyadan oldin (samaradorlik % da)	Korreksiyadan keyin (samaradorlik % da)	O'sish ko'rsatkichi
O'z tana sxemasini to'g'ri aniqlash	35%	85%	+50%
Vizual-fazoviy gnozis va konstruktiv praksis	28%	72%	+44%
Kelishik qo'shimchalarini nutqda to'g'ri qo'llash	15%	68%	+53%
Fazoviy ko'makchilardan mustaqil foydalanish	10%	60%	+50%

Xulosa Alaliyali bolalarda fazoviy munosabatlarni idrok etish, tushunish va ularni og'zaki nutqda aks ettirish ko'nikmalarini shakllantirish shunchaki nutq darsi bo'lmay, balki bosh miyaning integrativ faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan neyrokognitiv jarayondir.

Birinchidan, alaliyali bolalarda fazoviy buzilishlar kognitiv darajadan boshlanib, nutqiy darajada (grammatizm shaklida) yakunlanadi. Shuning uchun ham korreksion ishlar bevosita nutqning o'zidan emas, balki "tana sxemasi" va "predmetlararo fazoni" sensor idrok etishdan boshlanishi shart.

Ikkinchidan, o'zbek tili agglutinatib tabiati tufayli bu bolalardan kelshik tizimi va ko'makchilarni mukammal darajada his qilishni talab etadi. Vizual-grafik modellar (sxemalar) va ko'rgazmali vositalar bolaga mavhum grammatik shakllarni konkretlashtirishga yordam beradi.

Uchinchidan, ushbu metodikaning maktabgacha ta'lim muassasalarida (logopedik guruhlarda) keng joriy etilishi alaliyali bolalarning kelgusi maktab

ta'limiga muvaffaqiyatli moslashishini kafolatlaydi, ulardagi disleksiya, disgrafiya va optik disgrafiya kabi ikkilamchi pedagogik nuqsonlarning oldini oladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ayupova M.Y. Logopediya. – T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2011. 600 b.
2. Ayupova M.Y., Aripova Sh.D. To'g'ri talaffuz qilamiz va yozamiz.//Metodik qo'llanma. – T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2015. 236 b.
3. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М. Если Ваш ребенок отстаёт в развитии. –
4. М.: Медитсина, 1993. 112 б.
5. Mironova S.A. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях. – М.: Просвещение, 1991. 208 б.